

ГАДЯЦЬКА УНІЯ У СВІТОГЛЯДНИХ ІМПЕРАТИВАХ КОЗАЦЬКИХ ЕЛІТ

Від Гадяча до Андрусова: осмислення “отчизни” в українській політичній культурі

Зенон Е. Когут (Едмонтон)

На зламі XVII–XVIII ст. концепція української (або малоросійської) “отчизни”, як об’єкта спільної цінності, суспільної поваги та відданості, вже посіла чільне місце в тогочасній українській політичній культурі. Однак, незважаючи на те, що проблема застосування концепції “отчизни” в Україні у XVIII ст. є доволі розробленою, майже невисвітленим залишається питання щодо витоків даної концепції в раньо-модерній українській політичній культурі²⁰⁰. Ця стаття має за мету дати відповідь на це питання.

Насамперед зазначимо, що появі концепції “української отчизни” мусила передувати поява певного політичного утворення, яке би розглядалося суспільством як цінність та об’єкт поваги й відданості. Таке утворення постало у 1648 році внаслідок повстання під проводом Богдана Хмельницького. У період між 1648 та 1654 роками гетьман Б. Хмельницький вів війну із Польщею, окреслив кордони козацьких земель під своєю владою, встановив та розвивав активні дипломатичні стосунки із сусідніми країнами, втім, продовжував вважатися підданим польської корони. У 1654 р. Б. Хмельницький визнав протекторат московського царя над політичним утворенням, що перебувало під гетьманською владою (на Переяславській раді 1654 р.). Однак при цьому відкритим залишається питання: “Що саме становила собою дана структура?”. Формально вона ототожнювалася із Військом Запорозьким та підконтрольними йому землями. На той час уже існувала добре розроблена термінологія щодо назви цієї історичної території: руські землі, Русь, Україна, Мала Русь; зокрема, після Переяславської Ради 1654 р., московський цар Олексій Михайлович включив “...Малыя Россіи...самодѣржѣць” до повного царського титулу. Водночас, утворення, з яким поляки, литовці, московити, татари, турки, шведи, мунтяни, волохи, трансільванці та австрійці мали дипломатичні відносини, було не “Руссю”, не “Україною”, не “Малою Руссю (Росією)”, а “Військом Запорозьким”. Таким чином, це політичне утворення можна водночас розглядати і як державу, і як суспільний стан, і як військову організацію.

Іншою складовою даного політичного утворення був “нарід руський” — політична нація, що утворилася під час великого релігійного протистояння після Берестейської унії (1596 р.). Вона складалася із православної шляхти, православних духовенства, козаків, міщан, Православної Церкви із центром у Києві, секулярних православних братств, які відстоювали свої привілеї та свободи, як справжні (або чільні), так і очікувані (або удавані). Церковна унія розглядалася всіма представниками “народу руського” як найсерйозніше порушення їхніх прав та свобод.

²⁰⁰ Sysyn Frank E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // Mazepa and his time: History, culture, society*. – Alessandria, 2004. – P. 39–40. Також Сергій Плохій подає стислий огляд концепції “отчизни” у своїй монографії *The Origins of the Slavic Nations: Pre-modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. – Cambridge University Press, 2006. – P. 334–336.

У той самий час, як “нарід руський” міг розглядатися як об’єкт спільної цінності та суспільної відданості й поваги та був важливим елементом “руської ідентичності”, його представники мали відносно низький юридичний статус у Речі Посполитій. У зв’язку з цим варто згадати акт від 1632 року, який мав надати легальний статус православної церкві і православному населенню в Речі Посполитій, і який мав назву “Заходи, спрямовані на задоволення потреб мешканців Королівства Польського та Великого князівства Литовського, що належать до народу руського грецької віри”. Втім, епізодичне визнання факту існування окремого “народу руського грецької віри” не спричинило фундаментальних змін у конституції Речі Посполитої: республіка і надалі залишалася “спілкою двох народів” (польського та литовського), в той час як роль “народу руського” в ній була дуже обмеженою.

Отже, політичне утворення Богдана Хмельницького складалося як з Війська Запорозького, так і з “народу руського”. Цей факт доводять тексти угод Б. Хмельницького та його наступників з Польщею та Московським царством, які чітко окреслюють права Війська і Народу (щодо останнього, він виступав у пізніших документах під назвами “руський”, “український” та “малоросійський”). Подібна формула, що постала внаслідок збереження в українській еліті пам’яті про життя та устрій Речі Посполитої, запроваджувала схожу модель і для земель під владою козацького гетьмана: не напівнезалежна держава, але привілейоване суспільство, яке включало до себе привілейовану політичну націю.

У зв’язку з цим виникає важливе питання: “Чи існувала в українській еліті доби Б. Хмельницького концепція «отчизни»?”. У середньовічній українській мові термін “отчизна” (сучасне укр. “Батьківщина” або “вітчизна”) стосувався спадкового володіння певною територією, як, наприклад, держава певного монарха, отримана ним (нею) у спадок від попередників²⁰¹. Таким чином, “отчизною” руських князів були їхні успадковані володіння. Значення терміна почалося змінюватися за часів перебування українських земель у складі Литовської, згодом Польсько-Литовської, держави. У Речі Посполитій польський термін *ojczyzna* збігався у значенні з латинським *patria* й прикладався як до держави та землі, так і до населення цієї держави. При цьому наголос робився на спільному походженні та відданості спільній отчизні, “більшій” за будь-який уряд або монарха²⁰². Подібна концепція була добре відомою представникам української еліти, для якої “отчизною” була саме Річ Посполита. Цікаво, що навіть після початку свого повстання у 1648 році, Богдан Хмельницький продовжував називати Республіку “отчизною”²⁰³. Генеральний суддя в уряді Б. Хмельницького та його наступник, гетьман Іван Виговський, в одному зі своїх листів (квітень 1657 р.) характеризує війну між козаками та поляками як “сумне внутрішнє протистояння”, що підтверджує тезу про збереження ставлення козацької еліти до Республіки як “спільної отчизни”²⁰⁴.

Беззаперечним виглядає той факт, що існування Козацької держави, окремої від Речі Посполитої, завдало удару по концепції “спільної отчизни”. Так, ще в 1652 р. московський агент у таборі Б. Хмельницького доповідав своїм зверхникам про такі

²⁰¹ Sysyn Frank E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century...* – P. 40. Щодо значення цього терміна у середньовічній українській мові див.: Словник української мови XIV–XV ст. – Київ, 1978. – Т. 2. – С. 111–112.

²⁰² Sysyn Frank E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century...* – P 40–41.

²⁰³ Sysyn Frank E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century...* – P 39–40; Plokhy S. *The Origins of the Slavic Nations.* – P. 334–336. Також див.: Lesiów M. *Bat’kiwszczyzna, wiczyzna, ridnyj kraj. Ojczyzna w języku ukraińskim // Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich.* – Lublin, 1993. – S. 93–104.

²⁰⁴ У листі до Великого канцлера Коричинського (від 18 квітня 1657 року) Виговський зокрема писав: “...sufficientissime docebit quantum o zniesieniy u umorzeniu tego opłkanego wewnętrznego zamieszania desudaui wszystkie siły moje stosując...”. Див.: Памятники, изданные киевской комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1898. – Т. 3. – С. 136.

слова Івана Виговського: “...И ныне де сколько их [козаків. — З. К.] мочи ни будет, а против неприятелей своих стоять они будут, а отчины своей и церквей божиих не отстанут...”²⁰⁵. Хоча дана цитата залишає місце для певних інтерпретацій, втім, у ній, на нашу думку, доволі чітко проглядається посилення не на спільну з поляками та литовцями “отчизну”, а на нову Козацьку державу. Перед тим, як Б. Хмельницький та його оточення мали би змогу підійти до спростування концепції “спільної отчизни”, вони мусили обґрунтувати концептуальний погляд, згідно з яким служба московському цареві не означала б зради козаками польського короля. Дане обґрунтування базувалося на тому, що московський цар належав до православної церкви та позиціонував себе як спадкоємця руських князів.

У листі до царя від 3 травня 1649 року Б. Хмельницький просив монарха: “...Толко вашему царскому величеству низко бьемь челомъ: отъ милости своей не отдаляй насъ; а мы Бога о томъ молимъ, чтобъ ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, надъ нами царемъ и самодержцемъ былъ...”²⁰⁶ Водночас у цьому листі ще не знаходимо згадки про царя як спадкового володаря Малої Росії, що після січня 1654 року стає стандартним зворотом у листуванні між гетьманом, його оточенням та московським монархом²⁰⁷.

Серед тих, хто швидко сприйняв подібну риторику й увів її до широкого вжитку, особливо при листуванні із царським двором, були представники Української православної церкви. Наприклад, у промові перед царем, складеній 27 вересня 1654 р. ніжинським протопопом Максимом (Филимоновичем), московського монарха вже було названо спадковим правителем Малої Росії:

“...Чаю же ни мало не погрѣшу, коли дерзну овые слова зъ царствующимъ пророкомъ Давидомъ предъ пресвѣтлымъ лицомъ в.ц.в. проглаголати: кто яко Господь Богъ нашъ на высокихъ живый и на смиренныя призирая. Воистинну призрѣль Господь Богъ на смиреніе наше, коли подалъ до сердца в.ц.в-у, дабы видя бѣду людей рускихъ, подъ крѣкую руку вашего царского величества приняль... Призрѣль Господь Богъ на смиреніе наше, коли подалъ до сердца в.ц.в-у, дабы расточенныхъ сыновъ русскихъ злохитріемъ лятцкимъ воедино собралъ, раздѣленныхъ составовъ воедино тѣло русского великого княженія совокупиль, разсѣянныхъ яко кокошь птенца своя подъ крыла в.ц.в-а воспріяль, дабы преславное имя русское въ Малоросіи уничиженно и гноищемъ насилствования лятцкого погребенное воскресиль и въ первое достояніе привель. Кто бо закономъ Божиимъ и естественнымъ ближайшей есть нами господствовать, аще не ваше царское величество, сродное присвоеніе къ намъ имѣючи: понеже многими нечисленными народы различными страны, далечайшими землями и // великими царствы и государствы, по милости Господа Бога вседержителя, владѣюще, отеческо нами господствуешь, како къ намъ по прародителяхъ в.ц.в-а, великихъ князей и самодержцѣхъ русскихъ, праведное и дѣдичное и отеческое жребіе и наслѣдіе имѣючи, не всхощещи, яко отецъ природный сыновъ русскихъ...пестунствовати ...пресвѣтлый государю царю..., помилуй люди русскія,

²⁰⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – Москва, 1954. – Т. 3. – С. 199.

²⁰⁶ Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографическою комиссией (далі Акты ЮЗР). – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 309.

²⁰⁷ Наприклад, “Божією милостію великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичу, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержцу...отчичу и дѣдичу и наслѣднику и //государю и обладателю...” (Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 597–598).

по Господѣ Бозѣ на милость в.ц.в-а уповающія, не пощади трудовъ в.ц.в-а ради освобожденія толикого правовѣрного народу христіянского и земли свойственно Русской не остави до конца...”²⁰⁸

Таким чином, першим кроком на шляху до спростування польсько-литовської концепції “спільної отчизни” була відмова польському королеві в його праві називатися спадковим володарем України. Натомість, спадкоємним монархом Малої Росії-України за правом успадкування від “руських князів” було визнано московського царя. Водночас, акцент на статусі Малої Росії-України як царському спадковому володінні (“отчина”, “отечество”, “отеческо”) частково підривав підвалини концепції “спільної отчизни”. Подальша еволюція терміна “отчина” (як царського спадкового володіння) призвела до того, що він почав поступово вживатися стосовно Малої Росії як “нашої отчини”, тобто у значенні отчини українського народу. Це концептуально зблизило “отчину” з “отчиною”.

Перші ознаки того, що зародки концепції української козацької “отчини” вже існували в тогочасній українській політичній культурі, знаходимо в документах часів гетьманування І. Виговського. Так, 1 (11) липня 1659 року на адресу промосковського гетьмана Івана Безпалого було надіслано листа за підписом провідних членів уряду Виговського, як-то: Григорія Гуляницького (наказний гетьман Сіверський), Тимофія Носача (генеральний обозний), Германа Гапоновича і Федора Лободи (генеральні судді), Онікія Силича (полковник Чернігівського (правобережного) полку), Івана Лизогуба (полковник Канівського (правобережного) полку), Михайла Ханенка (полковник Уманського (правобережного) полку), Філона Джуляя (Джеджелія) (полковник Черкаського (правобережного) полку), Івана Вертелицького (полковник Кальницького (правобережного) полку), Івана Богуна (полковник Паволоцького (правобережного) полку), Івана Кравченка (полковник Білоцерківського (правобережного) полку), Петра Дорошенка (полковник Прилуцького (лівобережного) полку) та Тимофія Цицюри (полковник Переяславського (лівобережного) полку). У цьому листі вірна Виговському козацька старшина висловлювала здивування з приводу того, що Безпалий тримає бік ворогів і забув про власне походження та свою “отчину”:

“...Дивуемся тому не по малу, что ваша милость, уродився съ нами вмѣстѣ волнымъ народомъ и скормився заодно въ Малой Росіи, отчинѣ нашей, а проливаючи черезъ немалой часъ кровь свою за вольность всего войска запорожского, теперь сами добровольне въ неволю поддаетесь и съ нами, братьею своею, съ которыми вмѣстѣ хлѣбъ ѣли есте и противъ всякого непріятели стояли, войну ведете и на своихъ же кровныхъ ближнихъ наступаете. Разсудите, есть ли то добре чините? А на милость Божию просимъ и наминаемъ, чтобъ есте опамятавались и до насъ, всего войска запорожского, приступили, чтобъ душевной и тѣлесной непріятели не тѣшился, а мы сумнѣніемъ нашимъ обвязуемся и на душу беремъ, обѣщаемся, что волосъ зъ головы жадному не спадеть, и вѣчно то все, что вы учинили, будетъ забытно, и по панѣ гетману нашемъ тожъ обѣщаемъ, что не толко мститца не будетъ, но и...ласку особливую покажетъ. Да и то вѣдайте, что самъ Богъ вамъ не поможетъ, коли на свою власную кровь наступать захочете...”²⁰⁹

Разом з тим слід зазначити, що концепція Польсько-Литовської держави як “спільної отчизни” продовжувала існувати серед козацтва завдяки тому, що частина його повернулася під королівську владу. У тексті Гадяцької угоди між польським королем та козаками (6 вересня 1658 року) знаходимо рядки, згідно з якими поляки,

²⁰⁸ Акты ЮЗР. – СПб., 1889. – Т. 14. – С. 175–178.

²⁰⁹ Акты ЮЗР. – СПб., 1892. – Т. 15. – С. 405.

литовці та русь створювали “спільну отчизну”, і всі її суб’єкти мусили мати спільні права: “А że w spólnej ojczyźnie spólne praerogatiwy...”²¹⁰. У козацькому варіанті тексту цієї угоди цю концепцію було представлено так: “...въ общомъ отчествіи общіе прерогативи и оздобы (украшения) взаемнии обостронной вѣрѣ принадлежать...”²¹¹. Не менш важливим моментом у відновленні концепції “спільної отчизни” слід вважати наголос на тому, що козаки поверталися до свого короля та своєї “отчизни”: “...велможный гетманъ зъ Войскомъ Запорозкимъ одъ рѣчи посполитои отторженнымъ зъ любвѣ до его королевской милости, пана своего милостивого, и власного отчествія, всякихъ отступая протекцій, возвращается...”²¹². У цьому дусі витриманий і один з пізніших (від 7 лютого 1660 р.) маніфестів Виговського до козаків і посполитих: “...милостиваго и природноприрожденного тому честному своему народу російскому монарху короля его милости за пана своего и Рѣчь Посполитую Коруны Польскои і Великого княжества Литовского чины с чином и народом своим случився общую отчизну узнавши к ним привратились...”²¹³.

Наступник Виговського, пропольський гетьман Правобережної України Павло Тетеря (1662–1665), також наголошував на тому, що Річ Посполита була “спільною отчизною” поляків і українців. У листі, надісланому Тетерею королю через посланців Андрія Гараджу та Богдана Олістратенка (25 липня 1663 р.), гетьман, запрошуючи монарха відвідати Україну, зазначав:

“...Не тільки перед очима й. к. м. пана нашого милостивого і всієї отчизни Корони Польської це було, але увесь вражений світ дивився на страшні українські революції минулих часів, коли заповзявшись за лихі наміри, роздратовані душі (як-то кажуть) прикрими образами, вдалися до такого поступку, який спричинився до нещасливих наслідків, з одного боку, зламавши належне підданство, з іншого – завдавши отчизні не відшкодовуваних бід, втрат й суворими нагодувавши бурями...”²¹⁴

В одному зі своїх маніфестів (від 22 жовтня 1663 р.) гетьман Тетеря докоряв мешканців містечка Золотоноша, які відступилися від польського короля і самого Тетері, за їхню “зраду спільної отчизни”, чим вони “...пагубу учинили отчинѣ маткѣ нашей...”²¹⁵.

Подібна відданість “спільній отчизні” була не лише приватною справою її громадян, але й очікувалася та вимагалася від них згідно із законами Речі Посполитої. Наприклад, під час складення присяги польському королеві (29 листопада (5 грудня) 1665 року) митрополит Київський Йосип Тукальський та колишній гетьман, на той час чернець, Юрій Хмельницький (о. Гедеон) мусили засвідчити, що ніяким чином не спричинять шкоди “...отчизні моїй, Короні Польській і Великому князівстві Литов(ському)...”²¹⁶.

Апеляція гетьмана Тетері перед мешканцями Лівобережної України на користь “спільної отчизни” могла бути відповіддю тетериному опонентові, лівобережному гетьману Іванові Брюховецькому, який приблизно в той самий час почав пропагувати

²¹⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) // Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. – Київ; Львів, 2004. – Серія І. – С. 34.

²¹¹ Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 141–144 (на С. 142).

²¹² Там само. – С. 143.

²¹³ Універсали українських гетьманів... – С. 97–98.

²¹⁴ Там само. – С. 232.

²¹⁵ Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. 5. – С. 187–188 (на С. 187).

²¹⁶ Мицик Ю. Козацький відділ фонду Архів коронний у Варшаві АГАД // Історія і особистість історика: збірник наукових праць, присвячених 60-річчю ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 86–87.

відмінну концепцію “отчизни”. Питання про те, чи І. Брюховецький сам сформулював свою концепцію “отчизни”, чи запозичив її від когось із своїх сучасників, залишається значною мірою відкритим. Утім, з більшою впевненістю можемо говорити про основні положення концепції “отчизни” Брюховецького.

Почнемо з того, що Брюховецький почав використовувати тему “України-Малої Росії, нашої отчизни” у своїй політичній риторичі ще за часів змагання за гетьманство Лівобережної України. У квітні 1662 р. Брюховецький у листі своєму спільникові єпископові Мефодію лицемірно скаржився священнослужителю про руїну, що спіткала їхню отчизну: “Явная есть пагуба, какъ вижу, нашей бѣдной оплаканой что осталось маленько отчизны, до послѣдняго разоренья имѣеть прійти за такимъ справленіемъ, что не хотимъ ея оборонити отъ непріятелей, одно за гетманство угоняемся...”²¹⁷. У цьому листі кандидат у гетьмани пішов навіть далі, зазначаючи, що замість змагань за гетьманський титул вони мусять просити царя призначити князя, щоб правити Малою Росією: “...намъ не о гетманствѣ надобно стараться, толко о князя Малоросійского отъ его царьского величества...”²¹⁸. Аналіз риторики Брюховецького вказує на те, що під “отчизною” він мав на увазі розділену Козацьку державу, чиє існування залежало саме від визнання влади московського царя і його намісника.

Незважаючи на попередні заяви, Брюховецький насправді змагався за гетьманську посаду. Його першим кроком на шляху до влади в цілій Малій Росії було здобуття ним посади кошового отамана Запорозької Січі. Водночас Брюховецький заручився московською підтримкою, адже Січ перебувала під протекторатом царя. Як кошовий Запорозької Січі, Брюховецький видав маніфест до мешканців Правобережної України (від 23 березня 1663 р.), в якому він повідомляв їх про поразку польських військ і закликав об’єднатися з ним проти польського короля. У цьому маніфесті Брюховецький, зокрема, називає “отчизною” українські землі, які перебували під владою московського царя: “...Але злякавшись могутніх військ його царської пресвітлої величності з нами разом з вірним його пресвітлої царської величності Військом Запорозьким за християнську віру й за Божі церкви, і за увесь православний люд, озброївшись, на короля, прямо йдучи на нього, тоді з великим соромом... з України вийшов, так теж і на той бік Дніпра Малу Росію відвічну великого князя його царської пресвітлої величності православного й природженого нашого монарха, отчизну від непріятелів... очистивши...”²¹⁹

Цікавим виглядає той факт, що при цьому Брюховецький вдається до старої української традиції розглядати “отчизну” як спадкове володіння правителя, у даному разі — московського царя. Втім, не зовсім зрозуміло, чи свідомо Брюховецький намагався прив’язати давню руську традицію до сучасних політичних реалій з метою залучення московської протекції.

Свій подальший розвиток ідеї Брюховецького здобули після обрання того гетьманом Лівобережної України у червні 1663 року. У маніфесті, адресованому населенню Правобережної України, новообраний гетьман писав:

“...Іван Брюховецький, гетьман з вірним Військом його пресвітлої царської величності Запорозьким. Всьому православному російському пречесному народові обох станів, духовного і світського, і всілякою умовою зобов’язаним, і посполитим людям, як старшині, так і черні, братії нашій милій, яка мешкає по містах і селах того боку Дніпра, бажаючи від Бога гарного здоров’я та братерського з’єднання з нами, доводимо до відома, що бачачи ми зі славним низовим рицарством, яке перебуває на Запоріжжі, що Мала Росія, мила наша отчизна, через внутрішню незгоду й через часті напади

²¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 100–101 (на С. 100).

²¹⁸ Там само. – С. 101.

²¹⁹ Універсали українських гетьманів... – С. 318.

бусурманські, лядські та інших чужоземців, через непорядки старших доходить до останньої згуби... вийшли... щоб в одне серце і в одну братерську думку та любов... в оплаканій нашій отчизні вчинили добрий порядок...²²⁰

Як гетьман Лівобережної України, Брюховецький продовжував бойові дії і пропаганду, спрямовані проти правобережного гетьмана Тетері. У черговому маніфесті до підданих мешканців Правобережної України (від 16 жовтня 1663 р.) Брюховецький закликав їх: "...Сойдемся вси в купѣ и, братолюбно взявся за руку, единѣми усты православными и въ праведныхъ, единовѣрнаго монарха нашего искони вѣчного російского, молитвахъ, крѣпкого и сильного в бранѣхъ, Бога на пособіе противъ враговъ взявъ, не даймо поганцомъ и иновѣрцомъ земли Россійскія, матери нашея, разоряти и иноземцомъ въ отечествѣ нашемъ надъ собою властительствовать..."²²¹

Починаючи з 1666 р., влада Івана Брюховецького над Лівобережною Україною почала підупадати, значною мірою через любов гетьмана до збагачення усілякими шляхами та авторитарне правління. Щодо надмірних поступок Брюховецького на користь московського уряду, то вони змусили багатьох лівобережних козацьких старшин з надією дивитися на правобережного гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676). Широке народне невдоволення Брюховецьким було спровоковане і прибуттям царських землемірів та збирачів податків для оподаткування мешканців Малої Росії на користь Москви (1666 р.). Ймовірно, що гетьманові вдалося би згодом пригасити вогонь невдоволення серед власних підданих, якби не відбулося поширення в Україні новин про умови Андрусівської угоди (1667 р.), яка юридично оформила розподіл козацької України між Московським царством і Польщею. Так, у параграфі 4-му угоди йшлося про те, що козаки, які проживають у містах та містечках на правому боці Дніпра, звільнялися царем від клятви зберігати йому вірність як своєму монархові. Цар зобов'язувався не приймати цих людей під свою протекцію, не чинити спроб захопити правобережні землі та міста. Зі свого боку, польський король зобов'язувався проводити подібну політику стосовно Лівобережної України²²².

У січні 1668 р. велике антимосковське повстання вибухнуло на Лівобережній Україні. Брюховецький змінив свою політичну орієнтацію і зробив спробу очолити цей рух. Спільник гетьмана, єпископ Мефодій, писав Брюховецькому з приводу повстання: "...а я свою мысль тебѣ объявляю, что мнѣ своя отчизна мила. Храни Боже, чтобъ Ляхомъ, взявъ насъ за шею, имѣли отдавати, также и къ Москвѣ водити! Лутче смерть, нежели золь животъ..."²²³

У лютому 1668 р. гетьман Брюховецький видав декілька маніфестів до мешканців українських міст, закликаючи їх вибивати звідти московські залоги. На відміну від своїх маніфестів з 1663 р., в яких у ролі ворогів "отчизни" було згадано лише поляків, маніфести Брюховецького з 1668 р. додавали до них підданих Московського царя. Наприклад, у маніфесті до мешканців Новгород-Сіверського від 10 лютого 1668 р. Брюховецький зазначав: "...Не съ нашего одинаго, но съ общего всей старшины Войска Запорожского совѣту то учинилось, что отъ руки и пріязни московской отлучилися есмы. Сему, убо в тѣмъ слушные суть причины: ...послы московскіе съ полскими комисары миръ, междо собою уговорясь, постановили и присягою

²²⁰ Там само. – С. 291–292, 293–294.

²²¹ Там само. – С. 303.

²²² Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 1. – С. 659–669. Також див.: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 255; *Величко С.* Літопис. – Київ, 1991. – Т. 2. – С. 56.

²²³ Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 63–64.

подтвердили, что съ обоихъ сторон, то есть съ московской и полской, Украйну, отчизну нашу милую, разоряти, пустошити...”²²⁴

В іншому маніфесті, цього разу до мешканців Колонтаїва (від 11 лютого 1668 р.), Брюховецький писав: “...маскали съ ляхами на томъ постановили и узаконили...чтобъ Украйну, отчизну милую, и всѣхъ христіянъ въ слободцкихъ городахъ живущихъ, равнымъ обычаемъ, подъ мечъ предати и меншихъ дѣтокъ не щадя...”²²⁵.

Це були останні з листів Брюховецького, в яких гетьман порушував питання “отчизни”. В них ми вже не знайдемо згадок про Україну як царське спадкове володіння, руські традиції успадкування престолу або спільність віри. Насправді, останні листи гетьмана не містять жодних згадок про Русь або Малую Росію. Коли вся його кар’єра пішла під укіс, а життя добігало трагічного кінця, останнім закликком Брюховецького було служити “любимій отчизні України”.

Підсумовуючи процес становлення концепції української “отчизни”, виділимо такі його етапи.

На першому етапі (тобто, протягом 1650-х років) козацька еліта постала перед проблемою, як концептуально довести свою окремішність від Речі Посполитої. Важливим кроком на шляху до вирішення даної проблеми було визнання московського царя спадковим володарем українських земель. Таким чином, польсько-литовській концепції “спільної отчизни” було протиставлено концепцію України як спадкового царського володіння (“отчина”, “отечество”, “отеческо”).

На другому етапі відбувся перехід від концепції “царської отчини” до концепції “малоросійської отчини”, що знаменувало собою початок концептуального переходу від “царської отчини” до “нашої отчизни”.

На третьому етапі співіснували протилежні концепції “отчизни”, які постали внаслідок Гадяцької унії. У той час, як пропольські гетьмани Правобережної України повернулися до польсько-литовської концепції “спільної отчизни”, їхній опонент, лівобережний гетьман І. Брюховецький, висунув концепцію “малоросійської/української отчизни”.

На четвертому етапі відбувалися важливі зміни, породжені укладенням Андрусівської угоди між Московським царством та Польщею. Малоросійську/українську “отчизну” було поділено між двома державами. Внаслідок цього концепцію, яка раніше слугувала Брюховецькому для обґрунтування своєї промосковської орієнтації, було ним же перетворено на анти-московську ідеологічну зброю. Це було народження концепції “української отчизни”, незалежної від Польщі та Московського царства.

Сучасники та пізніша історіографія збігаються в оцінці Брюховецького як демагога, який дбав лише про особисту владу та багатство. З цього приводу іронічно виглядає той факт, що саме ним було запроваджено концепцію “України як улюбленої отчизни”, ідею, яку не могли ігнорувати інші гетьмани та претенденти на цю посаду.

²²⁴ Універсали українських гетьманів... – С. 353.

²²⁵ Там само. – С. 41–42 (на С. 41).